

HENRI POLAK: JOOD EN NEDERLANDER¹

Salvador Bloemgarten

Op 22 februari 1928 vierde de socialistische vakbondsleider en politicus Henri Polak zijn zestigste verjaardag. De belangstelling voor dit gebeuren in binnen- en buitenland was overweldigend en vormde ook de aanleiding tot talloze interviews waarin de jubilaris zijn persoonlijke standpunten op alle mogelijke terreinen kon verduidelijken. Een journalist van een provinciaal dagblad stelde Polak toen met het oog op zijn ijveren voor het behoud van historische- en natuurmonumenten en zijn optreden als lid van het curatorium van het Palestina Opbouwfonds, de volgende vraag: "Uw liefde voor het verleden hangt die samen met een persoonlijk historisch gevoel voor Holland, voor Amsterdam en -gezien uw optreden in het Joodsche publieke leven- voor Palestina?" Het antwoord hierop luidde:

Mijn liefde voor Amsterdam is natuurlijk voortgekomen uit jeugdherinneringen, terwijl de bestudeering van de cultuur en de aanschouwing van de schoonheid van Holland gevoegd bij mijn ingegroeid zijn in de Hollandsche samenleving, mijn liefde voor Holland verklaart. Ik voel mij op en top Hollander, Hollander onder de Hollanders, doch ook Jood onder de Joden. Doch met Palestina voel ik geen persoonlijke band. Het rasgevoel en misschien ook mijn gevoel voor recht en gemeenschap, zoo sterk bij Joden ontwikkeld, bindt mij aan het Joodsche volk. De triomf van het socialisme zal in elk geval aan de economischen strijd van de menschen een einde maken en het mogelijk doen zijn dat men elkaars eigenschappen waardeert. Voorkeur zal altijd blijven bestaan. Ik voel mij bijvoorbeeld meer aangetrokken tot de Germaansche dan tot de Romaansche volkeren.

Polaks uitspraken over zijn positie als jood en Nederlander zijn niet alleen kenmerkend voor hemzelf. Grotendeels stemmen zij overeen met de gevoelens en opvattingen van het Amsterdams-joods-socialistische diamantbewerker proletariaat: de groep die Polak zijn leven lang in het bijzonder vertegenwoordigde. Daarom leek het mij zinvol dit interviewfragment als uitgangspunt te nemen voor dit artikel over Henri Polak als jood en Nederlander. We moeten ons echter wel realiseren dat in 1928 het antisemitisme in Nederland een aflopende zaak leek, in het openbare leven niet als *bon ton* gold en, zoals Polak nog in 1930 constateerde, politiek van volstrekt geen betekenis was.

In het geciteerde interviewfragment valt het meest op het feit dat Polak zich "Hollander onder de Hollanders en Jood onder de Joden" noemt en niet "Nederlandse jood of joodse Nederlander". Het is duidelijk dat hij het door liberalen in de negentiende eeuw geïntroduceerde onderscheid tussen joodse godsdienst en Nederlandse nationaliteit niet maakte. Polak koppelde dan ook

1 Eerder gepubliceerd onder de titel 'Henri Polak: a Jew and a Dutchman' in: *Dutch Jewish history. Proceedings of the symposium on the history of the Jews in the Netherlands* (Jerusalem 1984).

niet, gelijk de liberale joodse bankier en politicus A.C. Wertheim, het jodendom volledig los van het begrip natie of volk. Wertheim ging zo ver dat hij in 1893 tegenover zich jood noemde socialisten verklaarde "dat hij joden alleen in de kerk kende". Dergelijke woorden konden nimmer over Polaks lippen komen, al was het alleen maar vanwege het feit dat hij als socialist niet of nauwelijks in de synagoge verscheen. In zekere zin was het socialisme zelf Polaks religie. En al werd volgens eigen zeggen dit socialisme gevoed door traditioneel joods geestelijke waarden, zoals -ik citeer- "gevoel voor recht en gemeenschap", in de Nederlandse situatie rond de eeuwwisseling sloot dit geloof in het socialisme bij verreweg de meeste joden -ook bij Polak- een intensieve betrokkenheid bij het joods godsdienstige en kerkelijke leven toch feitelijk uit. Voor Polak leed het geen twijfel dat de joden een volk vormden. Wat hem met dit volk verbond, was, zegt hij, "het rasgevoel." Deze uitspraak deed Polak in 1928, toen het woord ras nog niet onmiddellijk geassocieerd werd met kwalijke rassentheorieën. Onder ras verstond Polak toen kennelijk hetzelfde als de negentiende eeuwse romantici: namelijk een volksgroep die door erfelijke eigenschappen, historische ervaringen en culturele overdracht een gemeenschappelijke ziel en geest heeft ontwikkeld. Het hierbij aansluitende rasgevoel is uiteindelijk een irrationeel sentiment, dat zich niet leent voor een haarscherpe definitie. Bij Polak is het joodse rasgevoel een gegeven zonder meer, waarvan de betekenis misschien niet precies onder woorden kan worden gebracht, maar waarvan het werkelijkheidsgehalte in feite toch groter is dan het door velen tegenwoordig gehanteerde, nogal artificiële begrip 'joodse identiteit'.

Dat Polak zich deel voelde uitmaken van het joodse volk is dan ook op zichzelf niets bijzonders. Uniek was wel het gevoel dat hij deelde met vele Amsterdamse joden, namelijk dat hij op en top jood en tevens op en top Hollander was. Jood moest Polak zich wel voelen door zijn afkomst, milieu en werkkring. Hij werd geboren op het naar Rembrandt genoemde plein, dat zich weliswaar niet in het oude getto bevond, maar er wel direct aan grensde. Zijn vader, die aanvankelijk het typisch Amsterdams-joodse ambacht van diamantslijper uitoefende, wist zich op te werken tot zelfstandig juwelier van bescheiden formaat. De grootvader van moederszijde, die een belangrijk deel van Polaks opvoeding voor zijn rekening nam, verkreeg onder intellectuelen en kunstenaars een zeker aanzien met zijn op het Rembrandtsplein gevestigde boekenantiquariaat. Van huis uit behoorde Polak dan ook niet tot het in de afgeslotenheid van het oude getto levende joodse lumpenproletariaat. Polaks verbanden met het joodse hart van Amsterdam waren echter vanaf zijn vroege jeugd tot op hoge leeftijd veelvuldig en intensief. Lager onderwijs genoot hij op een joodse school gevestigd in het gebouw waar korte tijd later het rabbijnseminarium werd gehuisvest: midden in de oude jodenbuurt. Dagelijks, ook op *sjabbath*, wandelde de jonge Henri Polak, via de brug over de rivier de Amstel, naar het joodse centrum. Op zaterdag ging hij met zijn orthodoxe vader, Mozes Polak, naar de synagoge om vervolgens in diens *chewre* (joods religieuze club) te luisteren naar veelal in het oude Amsterdams-Jiddisch uitgesproken referaten van godsdienstige strekking. Vanaf zijn dertiende jaar, toen hij bij een oom als diamantsnijder in de leer ging, zou Polak -eerst als diamantbewerker, later als belangenbehartiger van andere diamantbewerker- geregeld in of nabij de oude jodenwijk verkeren.

De geografische situatie waarin Polak zich dus zijn leven lang bevond ten opzichte van het getto is symbolisch voor de positie die hij innam tegenover het Amsterdams-joodse proletariaat. Zijn voorgeslacht had zich -eerst aan moederszijde en vervolgens aan vaderszijde- ontworsteld aan de status van joodse lompenproletariër. Met de verbetering van hun sociaal-economische positie en de verhoging van hun ontwikkelingspeil waren ze uit de beslotenheid van het oude getto over de Amstel naar de openheid van Rembrandtplein en omgeving getrokken. De band met het getto verbraken zijn voorouders nimmer, maar door hun verhuizing kwamen ze terecht in een niet meer uitsluitend joodse omgeving, waar zij op een volkomen natuurlijke wijze in groeiden, of zoals men dat tegenwoordig noemt: mee integreerden. Voor hen betekende emancipatie in de eerste plaats het zich bevrijden van de status van straatarme, onderontwikkelde en vaak ook onderdanige joodse lompenproletariër en dus het zich opwerken tot en het zich voegen naar de Nederlandse kleine middenstand. (Hun emancipatie voltrok zich langs de door de joodse aanhangers van de Verlichting, de mannen van de patriottenclub *Felix Libertate*, op het einde van de achttiende eeuw uitgestippelde lijnen.)

Voor arme Amsterdamse joden was individueel deze liberale vorm van emancipatie tot 1890, het jaar waarin de dan 22-jarige Henri Polak als een van de eerste Nederlandse joden lid werd van een socialistische partij, de enig mogelijke emancipatie. Aan assimilatie in de zin van het zich als jood onherkenbaar maken voor de buitenwereld, hadden zij echter geen behoefte.

Via zijn ouders en zijn werk was Henri Polak op het moment dat hij toetrad tot de Nederlandse Sociaal Democratische Bond al op de bovengeschetste wijze geëmancipeerd. Kort tevoren was hij uit Londen teruggekeerd, waar hij als diamantsnijder enige jaren lang voornamelijk omgang had met Amsterdams-joodse immigranten: diamantbewerkers en sigarenmakers. In zijn vaderstad vond hij spoedig werk op het atelier van de vermaarde juwelier Andries van Wezel. Met zijn snijders en klovers, die van hem een relatief hoog loon ontvingen, deelde Van Wezel een grote belangstelling voor cultuur en sociale vraagstukken. Arbeider was Henri Polak toen alleen nog maar in technische zin: in sociaal en cultureel opzicht behoorde hij echter bij de middenklasse. En als Polak toen niet in de ban van het socialisme was geraakt, dan had hij zich waarschijnlijk evenals zijn vader en sommige van zijn jongere broers opgewerkt tot juwelier of diamanthandelaar.

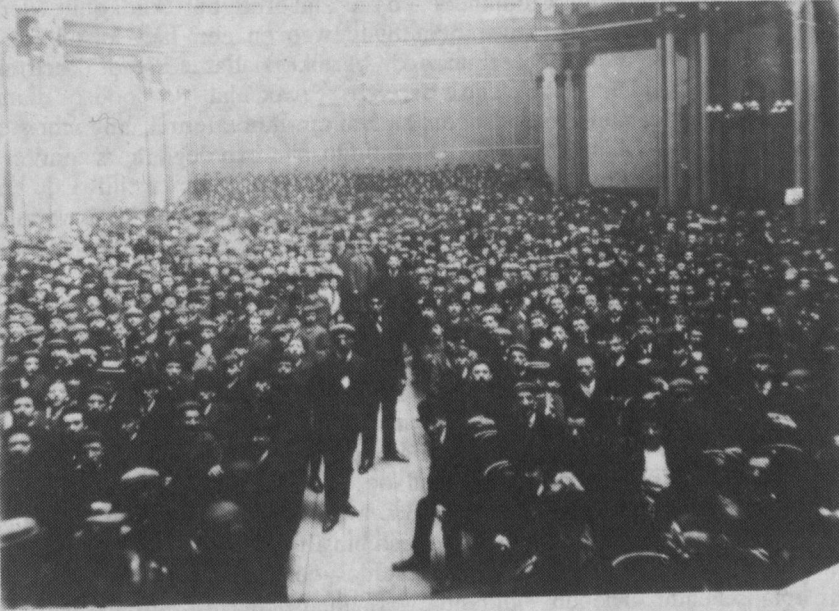
De socialist Polak en zijn medestanders beschouwden echter het als individu opklimmen tot de middenstand en dus het zich losmaken van de eigen sociale groep niet meer als het geëigende middel voor joodse proletariërs om waardiger leden van de samenleving te worden. Meer heil verwachtte Polak van het ontwikkelen van een collectief proletarisch klassebewustzijn. Een eerste stap in die richting was Polaks beroep op de joodse diamantbewerkers om hun christen collega's niet als indringers in het vak te beschouwen die de arbeidsmarkt bedierven, maar als broeders met wie zij schouder aan schouder tegen de juweliers dienden te strijden. In april 1892 wierp hij de joodse diamantbewerkers hun gebrek aan solidariteit met christelijke vakbroeders voor de voeten. Daardoor ontketende hij een storm van verontwaardiging. In gebouw Amicitia op het Waterlooplein -op dezelfde plek waar ruim twee eeuwen tevoren de banvloek over Spinoza werd uitgesproken- werd hij zelfs voor joods antisemiet uitgemaakt en moest hij zich door de vlucht

onttrekken aan de handtastelijkheden van zijn tot het kookpunt verhitte joodse medeproletariërs. In november 1894, twee en een half jaar later, was het tijt echter gekeerd en het eerste doel bereikt: nadat eerst de christenslijpers het werk hadden neergelegd, bereikte Polak dat de joodse diamantbewerkers uit solidariteit mee gingen staken en samen met hun christelijke vakbroeders de hele Amsterdamse diamantindustrie plat legden. Ongeveer een week later stichtte het stakingscomité de vakbond, die weldra de naam Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond zou dragen, waarvan Polak tot 1940 als voorzitter en als redacteur van het door deze vakbond uitgegeven Weekblad de onbetwiste leider zou blijven.

Die A.N.D.B. was oorspronkelijk opgezet als een neutrale algemene vakbond, welke plaats bood aan arbeiders van diverse politieke kleur en religieuze overtuiging. Van meet af aan beschouwde Henri Polak het echter als zijn taak via deze neutrale vakbond de aangesloten arbeiders, joden en christenen, op te voeden tot klassebewuste socialistische arbeiders. En typerend voor Polak was zijn overtuiging dat dit doel alleen bereikt kon worden indien de diamantbewerkersbond naast de strijd op het sociaal-economisch vlak ruime aandacht zou besteden aan het beschaven van de arbeiders. De economische strijd kon op korte termijn tastbare resultaten opleveren en vormde daardoor een belangrijk bindmiddel voor de vaak nog sterk met elkaar rivaliserende groepen diamantbewerkers. Maar, meende Polak, pas als de vakbroeders een hogere trap van beschaving hadden bereikt, kon het uiteindelijke grote doel worden gerealiseerd: de stichting van de socialistische maatschappij met zijn op de gemeenschap en niet op het individuele welbehagen gerichte cultuur. Praktisch idealist als hij was, begon Polak zijn beschavingsmissie zo simpel mogelijk. De in 1894 nog veelal primitieve en onderontwikkelde diamantbewerkers leerde hij zich als een mens te gedragen en zich mens te voelen door ze eerst te dwingen vóór het eten hun handen te wassen en vervolgens duidelijk te maken dat een kortere werktijd niet alleen diende om het lichaam voldoende rust te schenken, maar ook om de geest vrij te maken voor zaken van meer belang dan drank en seks. (Drankzuchtig waren vooral de christenarbeiders; de joodse arbeiders zochten hun ontspanning eerder bij het lichte vrouwvolk.)

De ideale socialistische arbeider die Henri Polak voor ogen zweefde, was een getrouwe afspiegeling van de mens welke de Engelse socialistische kunstenaar William Morris in zijn toekomstroman *News from nowhere* had uitgebeeld: iemand die alleen dat werk verrichtte dat hemzelf bevrediging schonk en de gemeenschap nut en esthetisch genot; die zijn overvloedige vrije tijd besteedde aan studie, kunst en het genieten van schoonheid, welke niet langer ontsierd werd door de wansmakelijke produkten van het kapitalisme.

De socialistische cultuur die Polak de joodse arbeiders bijbracht was zeker niet strijdig met het wezen van de joodse religie. De Amsterdamse situatie omstreeks 1900 bracht echter met zich mee dat de culturele emancipatie volgens het model Polak zich buiten de godsdienstige gemeenschap en ook buiten enig joods-nationaal verband moest voltrekken. De joodse diamantbewerkers van Amsterdam werden de trouwste en meest gedisciplineerde, hoewel bepaald niet slaafse volgelingen van Henri Polak in zijn hoedanigheid van vakbondsleider en socialistisch politicus. Hij werd hun *profane rebbe* die ze van een als jood en arbeider verachte groep maakte tot een keurkorps van

Stakersvergadering in het Paleis voor Volksvlijt, 6 augustus 1900, in: Nationaal Vakbonds Museum, *Henri Polak, grondlegger van de moderne vakbeweging* (Amsterdam 1991) 24.

klassebewuste, solidaire en cultureel geïnteresseerde arbeiders: een voorbeeld voor de andere arbeiders van Nederland.

Spectaculair waren de successen die de joodse socialistische diamantbewerkers behaalden in het tijdvak dat vooraf ging aan de Eerste Wereldoorlog. Zij hadden de sociaal-democratische partij (S.D.A.P.) in het grotendeels joodse kiesdistrict Amsterdam III haar eerste massale proletarische aanhang bezorgd met als resultaat de verkiezing in 1902 van het eerste socialistische gemeenteraadslid van Amsterdam: Henri Polak. Zij hadden de A.N.D.B. gemaakt tot de modelvakbond van Nederland, op wier initiatief en naar wier voorbeeld de eerste moderne Nederlandse vakbondscentrale, het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (N.V.V.) onder voorzitterschap van Henri Polak werd gesticht. Die A.N.D.B. bezat sinds 1900 het mooiste vakbondsgedouw van Nederland, ontworpen door de beroemde architect Berlage, drukte op haar eigen pers onder meer een vakbondswaekblad van uitzonderlijke kwaliteit en publiceerde bovendien voor jonge diamantbewerkers een maandblad waar het puik van Nederlandse kunstenaars en geleerden aan meewerkte. De A.N.D.B. was verder vermaard om zijn schitterende veelzijdige bibliotheek, zijn Commissie voor Maatschappelijk werk die kunst en wetenschap nader tot de arbeiders bracht en er zelfs in slaagde uit gewone diamantbewerkers een kamermuziekensemble samen te stellen. In de strijd tegen de ondernemers had de A.N.D.B. als geen andere vakbond haar mannetje gestaan met als uiteindelijk resultaat een overlegstructuur waar werkgever en werknemer zich beiden wel bij voelden. De Amsterdamse diamantindustrie was de eerste tak van nijverheid in Nederland waar dank zij het werk van de

vakbond een verplichte vakantieweek en een achturige werkdag werd ingevoerd. Financieel leunden de andere vakbonden, of via het N.V.V. of individueel, zwaar tegen de moederbond aan: de A.N.D.B. Deze kreeg dan ook de bijnaam 'bankier van de Nederlandse arbeidersbeweging'.

Trots waren vooral de joodse arbeiders op hun Henri aan wiens visie, durf en kennis dit alles te danken was. De diamantbewerders onder hen hadden zich ontwikkeld tot de voorhoede van de zich tegelijkertijd emanciperende Nederlandse arbeidersklasse. Als joodse groep voelden zij zich nu volledig thuis in de Nederlandse samenleving die niet alleen een belangrijke plaats voor hen inruimde, maar die zij zelf ook mede gestalte gaven.

Zijn leven lang zag Polak zichzelf toch in de eerste plaats als de behartiger van stoffelijke en geestelijke belangen van de Amsterdamse diamantbewerders onder wie de joodse zo ruim waren vertegenwoordigd. Pas tijdens de Eerste Wereldoorlog kreeg hij meer aandacht en begrip voor de joodse massa's in Oost- en Centraal-Europa. Eerst toen werd het hem duidelijk dat in Oost Europa de joden nationale minderheden vormden die recht hadden op een eigen goed beschermd nationaal bestaan. Ook ging hij in die tijd de betekenissen zien van Palestina als toevluchtsoord voor vervolgte joden.

Nimmer heeft Polak echter, in tegenstelling tot wat zijn vriend de *Poalei Zion* aanhanger (beweging van socialistische zionisten) Sam de Wolff suggereert, het zionisme als de oplossing bij uitstek van joodse vraagstukken beschouwd. Zijn oorspronkelijke standpunt, dat de Nederlandse joden zich in Nederland thuis konden voelen zonder daarmee hun gevoel van verbondenheid met het jodendom hoeven prijs te geven, heeft hij nooit opgegeven. Moeilijk kon men ook anders verwachten van iemand die in zoveel functies blijk gaf van zijn intense betrokkenheid bij het Nederlandse openbare leven en die bovendien niet afliet om in woord en geschrift te getuigen van zijn gepassioneerde liefde voor de taal, de historische monumenten en de natuur van zijn geboorteland.

Ik wil Polaks positie als jood ten aanzien van religie, zionisme, de Nederlandse binnenlandse politiek en het wereldgebeuren aan de hand van een aantal voorvallen en gebeurtenissen op een wat gedetailleerder wijze bespreken.

Tot 1900 was Polak zo intensief bezig met de opbouw van de diamantbewerdersbond en de S.D.A.P., dat specifiek joodse aangelegenheden feitelijk aan zijn aandacht ontsnapten. De godsdienstkwestie hield hij liefst buiten de vakbond. Alleen echter al het feit dat die vakbond vanaf 1900 het neutraliteitsstandpunt in politiek opzicht liet varen en, nu zonder enig voorbehoud, propaganda voor de socialistische zaak ging maken, bracht met zich mee dat veel joodse diamantbewerders op gespannen voet kwamen te staan met kerkelijke gezagsdragers, de joodse pers en de op dat moment betrekkelijk kleine groep zionisten. De werkelijke reden van deze spanning was niet zo zeer het feit dat het socialisme als ideologie anti-godsdienstig was en zich tegen elke vorm van nationalisme kantte, dan wel de omstandigheid dat het officiële jodendom in Nederland, al dan niet zionistisch, in de Nederlandse politiek doorgaans de zijde van behoudende liberalen koos. Polak moest zich terwille van de joodse arbeiders, of hij wilde of niet, van tijd tot tijd schrap zetten tegenover de bourgeoisleiders van de joodse gemeente en de Nederlandse Zionistenbond. In tegenstelling tot andere joodse socialistenviel hij de

godsdienst zelf echter nooit aan. Onder Polaks socialistische medestanders waren trouwens ook wetsgetrouwe joden, zoals de A.N.D.B. bestuurder Jac. Brouwer en zijn intieme vriend de literator en diamantbewerker Michel van Campen.

Hoe de feitelijke klassenstrijd onder joden met joodse motieven kon worden verhuld, blijkt wel bijzonder duidelijk uit de manier waarop in 1901 de verkiezingscampagnes in het grotendeels joodse kiesdistrict Amsterdam III werden gevoerd. In dat jaar stond de voorzitter van de S.D.A.P., Henri Polak, tot twee keer toe kandidaat voor het lidmaatschap van de Tweede Kamer. Bij de eerste verkiezingen, in maart, gaf de zionistische redacteur van het Centraalblad voor Israëlieten, Gerhard Polak, zijn lezers het advies niet op de joodse vrijzinnig-democraat Zadok van den Bergh te stemmen en evenmin op de joodse socialist Henri Polak, maar in plaats daarvan de kandidatuur van de niet-joodse conservatief-liberaal Den Hertog te steunen. Als motief voor dit advies voerde Gerhard Polak aan dat de joden Van den Bergh en Henri Polak zich nooit om specifiek joodse belangen hadden bekommerd. Een aantal joodse socialisten, onder wie de latere communistenleider David Wijnkoop, beantwoordden dit advies met een pamflet waarvan de aandacht trekkende misleidende kop luidde: "Bulletin van het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland". De opstellers schreven onder meer:

Het is bekend dat dit krantje (namelijk het Centraalblad) een deel van haar kolommen heeft verpacht aan den 'Nederlandschen Zionistenbond', hetwelk wordt geredigeerd door zekere mijnheer 'G.C.P.' Dat redacteurkje tracht het 'Zionisme' in den laatsten tijd te vereenzelvigen met de 'Politiek' en ontziet zich niet in zijn zionistischen verwaandheid den kiezers in district III een conservatief liberale Godloochenaar, een de 'Talmud' in den Amsterdamsche Gemeenteraad noemende 'Mythologie', den Heer C.H. den Hertog, aan te bevelen boven den werklieden-candidaat Henri Polak, als te zijn in het belang van het Joodsche volk.

Deze rechtstreekse aanval op de zionist Gerhard Polak was niet succesvol, want bij de herstemming versloeg de liberaal Den Hertog, zij het met gering verschil van stemmen, de socialist Polak. In juni 1901 kwamen bij de herstemming Den Hertog en Henri Polak weer tegenover elkaar te staan. Nu vermeden de joodse socialisten een rechtstreekse aanval op Gerhard Polak, maar richtten zij zich met een -citaat- "Ernstig woord aan de Joodsche kiezers in District III." In dit pamflet trachtten ze aan te tonen dat Den Hertog zijn verkiezing voor een belangrijk deel te danken had aan de zogenaamde clericalen: katholieken en protestanten. De katholieken waren volgens hen antisemiet (de protestanten blijkbaar niet) en steunden Den Hertog dan ook alleen om -citaat- "den Jood te weren." Joden die op Den Hertog stemmen spelen met andere woorden de antisemieten in de kaart. Henri Polak daarentegen is -citaat- "de man die steeds op de bres stond waar tegen verdrukking en gewetensdwang moest gestreden worden." En, zeggen de opstellers van het pamflet -daarmee duidelijk de wind uit Gerhard Polaks zeilen nemend- : "Wat er voor ons, Joden, eventueel in de Tweede Kamer te doen zal zijn, zal hij (Henri Polak) ongetwijfeld doen."

Een paar maanden later (september) kondigde Polak in het Weekblad van de A.N.D.B. aan dat de Bond mogelijk stappen ging ondernemen om joodse patroons ervan te weerhouden 'gewetensdwang' op godsdienstige joodse

Kiest HENRI Polak.

Poster verkiezingscampagne gemeenteraad Amsterdam 1897.

werknemers uit te oefenen door ze te dwingen op zaterdag te werken. Bij niet-gelovige joodse diamantbewerkers, zoals de latere wethouder Salomon Rodrigues de Miranda, stuitte Polak op nogal wat weerstand. Zij vonden dat de A.N.D.B. zich niet voor het karretje van 'de joodse geestelijkheid' moest laten spannen. Dank zij zijn persoonlijk prestige bereikte Polak niettemin dat op de jaarvergadering in januari 1903 het A.N.D.B. bestuur gemachtigd werd om druk uit te oefenen op patroons die joodse diamantbewerkers tegen hun zin op zaterdag lieten werken. Ongetwijfeld probeerde Polak met zijn ijveren voor specifiek joodse belangen ook enige politieke winst te behalen. Toch behoeft men niet te twifelen aan de oprechtheid van zijn op de A.N.D.B. jaarvergadering gesproken woorden, namelijk dat hij 'persoonlijk zeer veel voelde voor hen die beginselvast hun brood opofferen voor hun godsdienst.'

Als in 1904 juweliers en fabriekseigenaren gezamenlijk de Amsterdamse diamantbewerkers gedurende bijna een half jaar uitsluiten, krijgt bij tijd en wijle de klassenstrijd weer een typisch Amsterdams-joodse kleur. De redacteur van het *Nieuw Israëlietisch Weekblad*, Philip Elte, steekt zijn sympathie voor de patroons niet onder stoelen of banken, is verontwaardigd dat "een vader zijn zoon het vak niet meer mag leren" en weigert zelfs annonces van de uitgesloten die daarin om een financiële bijdrage vragen, in zijn blad te plaatsen. Voor de penningmeester van de kleine orthodox-joodse diamantbewerkersbond Betasalel, Philip Polak (een volle neef van Henri), is dit een reden om in het A.N.D.B. Weekblad de lezers aan te sporen het N.I.W. te boycotten en winkeliers over te halen hetzelfde te doen. Het N.I.W. bestaat overigens nog steeds.

Tot de Eerste Wereldoorlog liet Polak zich toch eigenlijk niet zo veel gelegen liggen aan het lot van zijn joodse broeders en zusters in tsaristisch Rusland. Als in juli 1903 de afdeling Amsterdam van de S.D.A.P. een protestmeeting tegen de progroms in het Russische Kishinev belegt, is Polak, notabene de voorzitter van de S.D.A.P., niet van de partij. Wel verklaart hij zich in een ingezonden brief in de *Joodsche Courant* volledig akkoord met het naar aanleiding van de progroms door het Internationaal Socialistisch Bureau gepubliceerde manifest, waarin onder meer staat: "Arbeiders! Uw stilzwijgen zou een misdaad zijn! Want het is niet tegen een ras of tegen een godsdienst dat het Czarendom zijn slagen richt, doch voor alles tegen een klasse! Het streeft naar het uitroeien van het bewuste proletariaat!" Anders gezegd: de joden in Rusland worden niet vervolgd omdat zij joden zijn, maar omdat zij bewuste socialistische arbeiders zijn.

Polaks geringe betrokkenheid bij het droeve lot van de Oostjoden was in deze periode, waarin het de Nederlandse joden betrekkelijk goed ging, bepaald niet iets uitzonderlijks. Bovendien vreesde hij dat arme Oosteuropese joden de economische positie van de diamantbewerkers in de Westeuropese industrie centra konden aantasten. Tijdens het grote arbeidsconflict in 1904 waarschuwde Polak dan ook voor mogelijke plannen van in Antwerpen gevestigde Oostjoodse juweliers om op grote schaal joodse arbeidskrachten uit Oost-Europa te importeren. En het leek hem niet onwaarschijnlijk dat zij in navolging van de confectionnairs in het Londense East End het *sweating system* wilden invoeren. Om dezelfde reden verzette Polak zich in 1913 tegen plannen in Palestina een diamantindustrie te vestigen. Aldus bracht Polak toen zijn ongenoegen onder woorden: "Het is nog altijd niet genoeg. Nu moet

ook van Zionistischen kant op ons stukje brood geaast worden. Het is anders niet onaardig dat men aldus Joden in Azië brood wil geven dat men de Joden in Europa ontnemt. Op deze manier kan men gemakkelijk de filantroop uithangen." Namens de N.Z.B. antwoordt prof. Ornstein hierop: "Wij zien te zeer in dat het de nekslag voor onze beweging zou zijn, zoo het Palestijnistisch Centrum onzer jodenimmigratie tot een centrum van onderkruipers zou worden dan dat wij niet het uiterste zouden doen om dit te voorkomen." De Eerste Wereldoorlog en de afgrijselijke gevolgen die deze had voor de joden in Oost-Europa maken dat Polak evenals ander Nederlandse joden zich meer betrokken gaat voelen bij het lot van zijn 'rasgenoten' elders. Alarmerende berichten betreffende de joden in Oost-Europa bereiken hem al spoedig via zijn vriend Michel van Campen, die in nauw contact staat met *Polaei Zion* prominenten als Salomon Kaplansky en Leon Chasanowich. De *Polaei Zion* secretaris Kaplansky die tijdens de oorlog in Den Haag verbleef, publiceerde in 1915 ten behoeve van het Internationaal Socialistisch Bureau een memorandum, getiteld *Die Juden im Kriege*. Daarin beschrijft hij niet alleen de nood van de joden in Oost-Europa, maar pleit hij bovendien voor de erkenning van hun nationale rechten en de stichting van een Joods Nationaal Tehuis in Palestina. Camille Huysmans, de Belgische secretaris van het inmiddels naar Den Haag verhuisde I.S.B., liet zich waarschijnlijk al door Kaplansky overtuigen voordat hij samen met de Nederlandse socialistenleider Troelstra het initiatief nam tot het beleggen van een internationale socialistische vredesconferentie in Stockholm. Het besluit tot deze conferentie werd genomen op een vergadering welke gehouden werd op 15 april 1917 ten huize van Polaks buurman en voormalig A.N.D.B. functionaris Isidore Keesing. In Stockholm werden ook Troelstra, de drijvende kracht van de conferentie, en de Nederlandse senator Van Kol gewonnen voor de door Kaplansky en Chasanowich verwoorde *Polaei Zion* standpunten.

Na zijn terugkeer uit Stockholm verheft Van Kol niet alleen waar hij dat kan zijn stem tegen jodenvervolgingen in Oost-Europa, maar ontpopt hij zich ook als een vurig pleitbezorger van het zelfbeschikkingsrecht der joden in Oost-Europa en Palestina. Op een in februari 1918 speciaal door de S.D.A.P. belegde vergadering gewijd aan 'De vrede en het joodse vraagstuk', waar ook Kaplansky het woord voerde, zei Van Kol onder andere:

Er is geen natie die zoo zeer aanspraak kan maken op zelfbeschikkingsrecht als de joden die, ondanks hun verdrukking, hun nationaliteit trouw zijn gebleven. De hoop van het joodsche volk is onverwoestbaar gebleven, dat eens aan de verdrukking een einde komen zou.

In het najaar van 1918 legt Van Kol een rusteloze activiteit aan de dag ten einde de joden in Oost-Galicië te redden voor het geweld van het Poolse leger. Met Henri Polak, zijn collega in de Nederlandse Eerste Kamer, wendt hij zich tot autoriteiten in het buitenland met het verzoek de vervolgte joden zo snel mogelijk te helpen. Socialistische leiders in onder andere Frankrijk en Engeland vraagt Van Kol zelfs telegrafisch hun regeringen er toe te bewegen de joden in Oost-Europa door middel van militaire interventie te redden.

In de Nederlandse Eerste Kamer dient hij, samen met zijn vriend Henri Polak en de joodse vrijzinnig-democraat prof. van Embden, een motie in waarin de Nederlandse regering wordt verzocht de vorming van een onafhan-

kelijke commissie die een onderzoek naar de progroms in Polen zal verrichten, te bevorderen. Deze motie wordt verworpen. Henri Polak vraagt de Kamer tenminste te protesteren tegen -citaat- "de schandelijke onmenselijkheid, die tegen de mensen van mijn ras daar in die Poolsche landen begaan wordt." Ook Polak ziet nu de noodzaak in de joden in Oost-Europa nationaliteitsrechten toe te kennen. Tegenover het christelijk kamerlid Van den Bergh, die dit uit antisemitische overwegingen afwijst, licht hij zijn mening als volgt toe: "Als de Joden ginds nationaliteitsrechten eischen, dan is dat precies hetzelfde als dat al die andere, Slavische, Tsjechische, Slowakische en ik weet niet welke groepen in die landen eigen nationaliteitsrechten vragen. Dat vraagt de 7 à 8 miljoen sterke Jodengroep ook omdat zij anders geen bestaansmogelijkheid heeft."

Door de oorlog en zijn nasleep leerde Polak begrijpen dat het antisemitisme niet uitsluitend een onaangenaam bijverschijnsel van het kapitalisme was en dat dus de joden maar rustig op de overwinning van het socialisme moesten wachten. Daarom stuurde hij ook een gelukwentelegram naar de door gezamenlijke joodse organisaties in Nederland op 17 februari 1918 belegde grote protestdemonstratie, welke de volgende dag door partijgenoot A.B. Kleerekoper als bourgeois aangelegenheid werd veroordeeld. Daarom spoorde hij ook de leden van de A.N.D.B. aan om op 27 juli 1919 in Amsterdam mee te lopen in de grote joodse protestmars, gericht tegen de voortdurende progroms in Polen. In dit licht moet men ook Polaks toetreden tot het curatorium van het Palestina Opbouwfonds zien. Zionist werd Polak echter nooit. Volgens hem diende een Joods Nationaal Tehuis uitsluitend als opvang voor vervolgte joden. Nog in 1939 noemde hij het streven om in Palestina een joodse staat te stichten een utopie. (Dit weerhield hem echter niet om als jood waar mogelijk andere joden te helpen)

Als jood en democratisch Nederlander bestreed Polak in de jaren dertig met ongemene felheid nationaal-socialisme en antisemitisme. In zijn wekelijkse kroniek in het dagblad *Het Volk* en als lid van de Eerste Kamer liet hij niet na te waarschuwen tegen het nationaal-socialistische gevaar. Geen goed woord had hij over voor kunstenaars en sportlieden die het naziregime status verleenden door, alsof er geen vuiltje aan de lucht was, in Duitsland hun kunsten te vertonen. De deelname aan de Olympische Spelen in Berlijn door sportmensen uit democratische landen vond hij dom en slecht. Polak begreep dat elke concessie aan de vijand diens positie slechts kon versterken. Daarom wilde hij de nazi's in Nederland de mogelijkheid ontnemen om propaganda te maken en sprak hij zich al in 1935 uit voor een verbod van de N.S.B.

Geen enkele illusie maakte Polak zich omtrent de bedoelingen van de nazi's. Julius Streichers aansporing om alle joden in Duitsland uit te roeien nam hij volledig ernstig. Alleen door een ferm optreden van de gezamenlijke anti-fascistische mogendheden kon volgens Polak de grote ramp nog worden voorkomen. Hij pleitte dan ook voor samenwerking met de door hem verfoeide Sovjet-Unie en verwierp elke vorm van *appeasement*. Bitter gestemd was Polak over het akkoord van München. In de daarop volgende maanden realiseerde hij zich dat miljoenen joden met de dood werden bedreigd. Hij hoopte nog, mogelijk tegen beter weten in, op een grootscheepse reddingsactie. Zo schreef hij op 1 april 1939 in *Het Volk*:

"De democratische landen moeten de vervolgte Joden opnemen, elk land in verhouding tot de dichtheid van zijn bevolking, economische gesteldheid enzovoort. Op geen andere wijze zal men de slachtoffers der barbaarsheid kunnen verlossen uit hun verschrikkelijke nood. Palestina, kolonisatie goed en wel, doch daarmee een miljoen mensen nu, wellicht drie miljoen straks, te redden is onmogelijk. De landen, waar beschaving en menselijkheid nog niet zijn verloren gegaan, moeten de weerloze en hulpeloze dupes van de zinloze rassenleer tot zich nemen. Zo niet, dan helpen zij de 'arische' vervolgers, deze miljoen uit te roeien."

In juli 1940 arresteerden de Duitsers Polak. Na een halfjarig verblijf in de gevangenis werd hij opgesloten in het huis van een N.S.B. arts. Dankzij het onvermoeid ijveren van een niet-joodse aangetrouwde neef, de heer Anthing Vogel, werd Polak na twee jaar onverwacht in vrijheid gesteld. Hij stierf in februari 1943, net op tijd om niet te worden gedeporteerd. Zodoende vond deze grote jood en Nederlander toch nog een waardige rustplaats op de oude joodse begraafplaats te Muiderberg.